

Curtea constituțională germană, balanță a relației federalo-comunitară

Ladea, Matei

Veröffentlichungsversion / Published Version
Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Ladea, M. (2012). Curtea constituțională germană, balanță a relației federalo-comunitară. *Annals of the University of Bucharest / Political science series*, 14(2), 111-132. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-390012>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer CC BY-NC-ND Lizenz (Namensnennung-Nicht-kommerziell-Keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie hier:
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.de>

Terms of use:

This document is made available under a CC BY-NC-ND Licence (Attribution-Non Commercial-NoDerivatives). For more information see:
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>

CURTEA CONSTITUȚIONALĂ GERMANĂ, BALANȚĂ A RELAȚIEI FEDERALO-COMUNITARĂ

MATEI LADEA

THE GERMAN CONSTITUTIONAL COURT, BALANCE
OF THE FEDERAL-COMMUNITY RELATIONS

Abstract

The legal architecture of the EU is considered to be *sui generis* and like any other hybrid system, the process of integration and interaction with the older instruments of the member-states can sometimes become difficult. This article investigates the interventionist tendencies of the *undesverfassungsgericht* in EU development and the reactions of the EU Court of Justice. The main finding is that the German Court often acts as a balance setter in the process of EU integration. The research introduces the debate of the national states' legal resistance to integration and highlights the changes brought in this respect by the Treaties of Maastricht and Lisbon

Keywords: Constitutionalism, European integration, Constitutional Court of Germany, Lisbon Treaty, EU legal system

*"This is crossing the Rubicon, after which there will be no more sovereign states in Europe with fully-fledged governments and parliaments which represent legitimate interests of their citizens, but only one State will remain. Basic things will be decided by a remote 'federal government' in Brussels and, for example, Czech citizens will be only a tiny particle whose voice and influence will be almost zero. ... We are against a European superstate."*¹

Relația dintre Curtea Constituțională germană (CCg) și Curtea de Justiție a Uniunii Europene (CJUE) a fost încă de la primele contacte ale celor două instituții una conflictuală.² Prin natura și construcția sa, după cum o numește și Hans-Peter Schneider, CCg are tendința de a juca un rol de *stăpân* sau *gardian*

¹ Presedintele Cehiei – Vaclav Klaus, *Mlada Fronta Dnes*, 29 septembrie 2003, disponibil la <http://www.teameurope.info/node/19>, accesat în data de 10 martie 2012.

² Mehrdad Payandeh, "Constitutional Review of EU Law After *Honeywell*: Contextualizing the Relationship Between the German Constitutional Court and the EU Court of Justice", în *Common Market Law Review*, vol. 48, nr. 1, februarie 2011, p. 9.

al Constituției Federale.³ În raport cu CJUE, CCg a prezentat încă din 1974 prin decizia “Solange I” tendința de a submina autoritatea instanței europene, sau, mai precis, de a păstra o rezervă cu privire la care dintre cele două autorități judiciare are ultimul cuvânt de spus asupra ierarhiei normative euro-germane. Curtea germană considera că în ciuda poziției privilegiate pe care o are CJUE în raport cu dreptul comunitar, ea trebuie să rămână ultimul arbitru al constituționalității actelor și legilor emise de instituțiile și organele Uniunii ce se aplică în Germania.⁴ Această competență reziduală a fost prima pe care CCg și-a rezervat-o din lungul șir de adjudecări asupra legislației Uniunii Europene.

Pe parcursul cazurilor analizate în acest articol de față observăm cum CCg își asumă rolul Parlamentului de a dezbate tratate, discurs care, conform Curții, ar fi trebuit desfășurat în văzul publicului printr-un proces pre-ratificare. Arborând această justificare pentru cadrul în care s-a desfășurat dezbaterea, Curtea a punctat pe rând eventualele probleme de congruență dintre actele normative aflate în considerare – Constituția RFG și Tratatul UE – ca în definitiv să ajungă la a discuta un subiect foarte sensibil atât pentru Curte cât și pentru CJUE. Este vorba despre ipoteza CCg în favoarea unei limitări a integrării statului național german în UE, aceasta fiind o problemă conceptuală valabilă, din punctul de vedere al Curții, pentru toate statele Uniunii. Se pune problema pierderii prin transfer a suveranității naționale, diluarea identității statale, poziția legislației constituționale într-o piramidă kelsiană sistemică și alte câteva detalii conceptuale.

Curtea a ieșit din aceste dezbateri, după cum ne-a obișnuit încă din 1974, criticată intens pentru admiterea cazurilor, pentru interpretarea permisivă a Constituției și mai ales pentru extragerea prerogativelor pe care și le-a rezervat sistematic încă din adjudecarea asupra “Solange I”. Totuși prin intervenționismul său Curtea repetă unul dintre cele mai importante efecte secundare ale deciziilor sale... Legitimează o strategie politică. Conchizând, putem considera că problematica cercetării noastre o reprezintă în fapt juridizarea anumitor decizii politice și politizarea anumitor decizii juridice în contextul în care „politicile se schimbă, legile se încalcă”⁵.

³ Hans-Peter Schneider, “Herr oder Hueter des Grundgesetzes? Das Bundesverfassungsgericht als eigenständiger Akteur im Verfassungsleben”, în Andreas Fischer-Lescano, Hans-Peter Gasser, Thilo Marauhn, Natalino Ronzitti, (editori), *Frieden in Freiheit. Peace in liberty, Paix en liberté*, Nomos, Baden-Baden, 2008, pp. 1019-21; în terminologia germană termenii utilizați au fost *Herr oder Hueter* care înseamnă “stăpân sau gardian”, făcându-se referire la Constituție. Termenul *Herr* a fost reluat tot în dezbaterile CCg asupra Tratatelor UE, argumentându-se de către Tribunal că statele ar fi *Herren der Verträge* și anume “stăpânii tratatelor”.

⁴ Mehrdad Payandeh, “Constitutional Review of EU Law After *Honeywell*: Contextualizing the Relationship Between the German Constitutional Court and the EU Court of Justice”, în *Common Market Law Review*, vol. 48, nr. 1, februarie 2011, p. 9.

⁵ Friedrich Kratochwil, *Rules, Norms and Decisions*, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 1989, p. 207.

Speță analizată în cercetarea de față este cea a relației normative dintre Germania și Uniunea Europeană, mai exact relația care a evoluat într-un conflict tacit între Curtea Constituțională germană și Curtea de Justiție a Uniunii Europene. Studiile de caz ce vor fi descrise în paginile următoare expun modul în care CCg a analizat Tratatul UE în vederea testării aplicabilității lor asupra ordinii juridice a Federației, în proces arătând deosebit de multă rezistență față de ierarhia legală impusă de Uniune. Tratatul analizat a fost în principal cel de la Maastricht și Lisabona, de asemenea fiind cercetate o serie dintre deciziile istorice ale Curții, cum ar fi “Solange I” și “Solange II”, cărora li se adaugă decizia asupra cazului “Honeywell” din 2010. Toate aceste studii au în vedere poziția instituțională a Curții, poziția Federației în cadrul Uniunii Europene și ordinea juridică a acesteia.

Pe fondul acestui quasi-conflict desfășurat tacit între cele două instanțe, a fost înaintată Curții plângerea asupra Tratatului de la Maastricht la 21 decembrie 1992 de către un fost oficial al Comisiei UE și patru membri ai Parlamentului, acești 5 reclamânți acționând în calitate de simpli cetățeni comunitari.⁶ Este de notat că cu toate că au acționat în calitate de cetățeni, au avut acces prealabil la negocierile Tratatului, cunoscându-i atât structura oficială cât și slăbiciunile judiciare. Deoarece ratificarea a fost făcută în data de 18 decembrie 1992 de către *Bundestag* fără un referendum prealabil,⁷ cetățenii nemți nu au avut ocazia să își expună punctul de vedere asupra Tratatului ce stabilea Uniunea. Procedura de reclamare a fost cea de înaintare a unei petiții de către un cetățean care a considerat că i se încalcă drepturile fundamentale, conform CCg “această plângere putând fi bazată pe dreptul subiectiv al cetățenilor Germaniei [art.38 (1) și (2)] de participare în alegeri ale Parlamentului Federal ca manifestare a suveranității populare”⁸. Acest mecanism procedural a fost bazat pe presupusa încălcare a articolului 79 (3) (protejarea principiului democratic al suveranității naționale) în raport cu articolul 20 (1) și (2) din Constituția RFG.⁹ Lista de presupuse încălcări ale drepturilor a fost redusă de către Curte, doar cele enumerate în rândurile precedente fiind considerate admisibile.

Instanța constituțională a încercat să clarifice mai multe aspecte, de reținut fiind că deciziile Curții asupra tratatelor UE nu sunt de adjudecare, ci de revizuire a unor norme juridice, astfel nefiind căutată stabilirea încălcării prevederilor constituționale printr-o acțiune materială ci existența unui conflict imaterial între două cataloage normative ce se aflau într-o presupusă concurență. Astfel

⁶ Matthias Herdegen, “Maastricht and the German Constitutional Court: Constitutional Restraints for an <Ever Closer Union>”, în *Common Market Law Review*, nr. 31, 1994, p. 235.

⁷ *Chronologie des Europaeischen Aufbaus 1945-2006*, disponibil la <http://www.eppgroup.eu/Activities/docs/chronologie-historique-de.pdf> accesat în data de 10 martie 2012.

⁸ Matthias Herdegen, “Maastricht and the German Constitutional Court: Constitutional Restraints for an <Ever Closer Union>”, în *Common Market Law Review*, nr. 31, 1994, p. 238.

⁹ Aceste articole constituționale nu mai există sub această formă și numerotare astăzi, fiind revizuite din 1994 până în prezent și implicit renumerotate.

CCg a încercat să delimiteze poziția *Bundestag-ului* și să stabilească dacă îi sunt afectate competențele prin noul Tratat asupra UE, mai exact dacă sunt transferate competențele Parlamentului german de la acesta către un organism non-parlamentar al UE într-un mod ce încalcă standardele democratice elementare.¹⁰ Întrebarea centrală a Curții, după care și-a ghidat și principala linie de argumentare a fost dacă puterile naționale ar trebui cedate astfel încât “minimele cerințe ale legitimizării democratice [...] a puterii suverane exercitate asupra cetățenilor, nu mai sunt îndeplinite”¹¹.

Astfel, prima clauza din plângerea îndreptată la CCg împotriva Tratatului prevedea problema transferului suveranității naționale monetare în condițiile în care prin Tratat s-a introdus moneda unică. Această clauză a fost strâns legată cu dorința petiționarilor de păstrare sau clară evidențiere a autorității *Bundestag-ului* la nivel monetar național. Atacul a fost bazat pe presupusa încălcare a articolului 79, paragraful 3 care protejează principiile democratice ale suveranității naționale. Acestuia i-a fost adăugat articolul 20, paragrafele 1 și 2, cetățenii care au înaintat petiția considerând că aceste două norme sunt încălcate. Curtea a admis petiția, intenția sa fiind de a stabili dacă prin ratificarea Tratatului de la Maastricht se va proceda la transferarea competențelor rezervate *Bundestag-ului*, către un organ neparlamentar. Preocuparea CCg a fost pentru a decide dacă prin transferul puterilor naționale “minimele cerințe ale legitimizării democratice [...] ale puterii suverane exercitate asupra cetățenilor, nu mai sunt îndeplinite”¹². Curtea a primit astfel ocazia de a prezenta punctul de vedere al judecătorilor constituționali germani asupra Uniunii, Tratatului și procesului integraționist¹³.

În ciuda admiterii cazului în sine, Curtea a respins o serie de elemente înaintate de petiționari, ca de exemplu violarea proprietății individuale, a libertății de exprimare sau a altor libertăți, toate încălcate prin presupusa supra-extindere a scopului și puterilor Uniunii. Această atitudine a CCg pare a fi de auto-limitare a intervenției în adjudecarea asupra acțiunilor UE și CJUE conform propriilor principii stabilite prin deciziile sale asupra cazurilor “Solange I” și “Solange II”. În acele cazuri Curtea a stabilit că “atâta timp cât comunitatea europeană oferă un nivel de protecție juridică a drepturilor fundamentale echivalent cu cel asigurat de Legea Fundamentală germană, Curtea nu va intervine”¹⁴. În adjudecarea asupra Tratatului de la Maastricht instanța a

¹⁰ Meinhard Schroeder, “Das Bundesverfassungsgericht als Hueter des Staates im Prozess der europaischen Integration”, în *Deutsches Verwaltungsblatt*, Carl Heymanns Verlag, Koeln, 15 martie 1994, pp. 316-7.

¹¹ Matthias Herdegen, “Maastricht and the German Constitutional Court: Constitutional Restraints for an <Ever Closer Union>”, în *Common Market Law Review*, nr. 31, 1994, p. 238.

¹² Decizia CCg 89, 155 – *Maastricht*, capitolul B, paragraful 1, litera (a).

¹³ Meinhard Schroeder, “Das Bundesverfassungsgericht als Hueter des Staates im Prozess der europaischen Integration”, în *Deutsches Verwaltungsblatt*, Carl Heymanns Verlag, Koeln, 15 martie 1994, p. 316.

¹⁴ Decizia CCg 73, 339 – *Solange II*, pp. 376-377.

reconfirmat spusele din "Solange" într-o altă formulă, asigurând o "relație de cooperare cu CJUE, în timp ce va avea grijă să își exercite la un nivel limitat puterile de intervenție"¹⁵. Altfel spus, CCg neagă curții și legislației comunitare poziția de supremație judiciară, extinzând un parteneriat ce include noțiuni de recunoaștere reciprocă între cele două instanțe în procesul soluționării potențialelor conflicte.

Din această atitudine a Curții, atitudine ce vom vedea în cazurile următoare că își are originea istorică în anii 70, putem observa cum instanța are o teamă față de supra-integrare, deoarece "lipsa limitării ascensiunii legislației comunitare va da naștere federalizării statelor la nivel european"¹⁶. Analizând petiția, Curtea a decis cu privire la cererea de stabilire a încălcării drepturilor fundamentale de către prevederile capitolelor V și VI ale Tratatului asupra Uniunii Europene, că acestea sunt doar norme metodologice ce construiesc un cadru pentru cooperarea inter-guvernamentală, neîncălcând drepturile fundamentale.¹⁷ De asemenea, Curtea a stabilit că argumentul petiționarilor cu privire la încălcarea articolului 38 este nefondat, motivând că participarea Germaniei în cadrul UE și păstrarea în același timp a unei limite în transferul de puteri poate fi făcută prin "standarde constituționale ale participării democratice". Afirmatia a fost argumentată prin a) conceptul limitării puterilor este izvorât din Tratat (și legea de ratificare) așa cum este el interpretat de către CCg și b) *Bundestag-ului* trebuie să-i fie în continuare recunoscute suficiente prerogative în procesul de implementare a Uniunii Monetare.¹⁸

Interpretarea Curții asupra naturii Uniunii "a determinat-o pe aceasta să încurajeze membrii Comunității la evaluarea posibilităților de a părăsi UE și [ieși] implicit de sub influența Tratatului"¹⁹. Tot în raport cu structura Comunitară și obligațiile față de aceasta, instanța germană a analizat și posibilele pierderi ale suveranității naționale în favoarea supra-naționalismului și a argumentat în favoarea plasării statului deasupra Uniunii, dezvoltând explicații asupra procedurilor de părăsire a acesteia printr-un *actus contrarius*. Revenind însă la problema principală a adjudecării constituționale și anume rezervele de putere și legitimitate ale *Bundestag-ului*, Curtea subliniază importanța acestuia ca "fântână a legitimității Uniunii" și sursa de putere pentru Tratat prin ratificarea acestuia. Conchizând însă, CCg a stabilit că Tratatul "lasă suficiente puteri și funcții politice substanțiale *Bundestag-ului*"²⁰.

¹⁵ Decizia CCg 89, 155 - Maastricht, capitolul B, paragraful 2, litera (b).

¹⁶ Matthias Herdegen, "Maastricht and the German Constitutional Court: Constitutional Restraints for an <Ever Closer Union>", în *Common Market Law Review*, nr. 31, 1994, p. 240.

¹⁷ Decizia CCg 89, 155 - Maastricht, capitolul B, paragraful 2, litera (c).

¹⁸ Matthias Herdegen, "Maastricht and the German Constitutional Court: Constitutional Restraints for an <Ever Closer Union>", în *Common Market Law Review*, nr. 31, 1994, p. 240.

¹⁹ *Ibidem*, p. 241.

²⁰ Decizia CCg 89, 155 - Maastricht, capitolul C. II, paragraful 3.

Relevanța cercetării acestui caz este dată de faptul că el a stabilit poziția CCg asupra competențelor UE, subliniind necesitatea supravegherii acestora, aici născându-se și conflictul tacit dintre CCg și CJUE, dezbateră conturată în jurul dorinței de obținere și menținere a autorității judiciare în Europa unională. Problema Curții a fost cu articolul 235 al Tratatului ce prevede extinderea competențelor Comunității în primul rând prin "mobilizarea principiului de puteri implicite" iar în cel de-al doilea prin "activismul judiciar al CJUE care interpretează Tratatul în favoarea Uniunii sub pretextul *effet utile*"²¹. Prin această adjudecare instanța germană a atras curții de la Luxemburg atenția să nu confunde dezvoltarea judiciară sub umbrela Tratatului cu activismul judiciar, ce ar conduce la extinderea Tratatului, fapt care va duce la nerespectarea legitimității a normelor de către Germania.²²

Prin analiza acestui caz se relevă o mulțime de elemente ale ordinii politice, juridice și instituționale în raportul dintre Germania ca stat membru și Uniunea Europeană ca o organizație supra-națională. Adjudecarea asupra acestui Tratat a adus dezbateră pre-ratificare într-un prim plan, creând o serie de limite cu privire la dezvoltarea și extinderea Uniunii în raport cu creșterea puterilor CJUE. Importanța deciziei Curții a fost plasată asupra procedurii integraționiste cu mențiunea ca aceasta să aibă în vedere un transfer limitat de putere cu mare interes față de principiile democratice. În fapt, putem privi această decizie ca pe un aviz favorabil transferului suveranității monetare cu o serie de condiții pentru permiterea intervenției Parlamentului național în scopul supravegherii directe a stabilității monetare.²³

După cum se poate deja observa și se va contura și mai clar în următoarele studii de caz, întreaga serie de dezbateri asupra congruenței dintre Tratatul UE și Constituția Federală izvorăște din interpretarea Curții și a unei caste de politologi și juriști care consideră statele membre a fi "master of treaties", stăpâni ai tratatelor. Astfel, se consideră că din moment ce din statele care compun organizațiile, scriu și ratifică tratatele, izvorăște legitimitatea acordurilor, tot ele trebuie să rămână și arbitri supremi ai legislației în cauză. În procesul de sincronizare constituțională dintre Tratatul de la Maastricht și Constituția Germaniei, Curtea a trebuit pe de-o parte să considere ce a adus nou Tratatul asupra Uniunii Europene iar pe de altă parte să clarifice o serie de amendamente constituționale apărute implicit. Este vorba despre articolele care permit Federației să își transfere parțial suveranitatea către administrația Uniunii, astfel articolul 24, paragraful 1, nemaifiind suficient pentru reglementarea acestui aspect, în cauză fiind introdus articolul 23, "articolul

²¹ *Ibidem*, capitolul C. II, paragraful 3, litera (b).

²² *Idem*.

²³ Matthias Herdegen, "Maastricht and the German Constitutional Court: Constitutional Restraints for an <Ever Closer Union>", în *Common Market Law Review*, nr. 31, 1994, p. 235.

european".²⁴ Noile prevederi nu au fost lipsite de critică, fiind privite ca "eroziuni ale substanței constituționale și suveranității naționale".²⁵

Dezbaterea de la Karlsruhe a fost interpretată ca un substitut al dezbaterii publice ce ar fi trebuit să aibă loc înaintea ratificării Tratatului în Parlament, "adjudecarea CCg asupra acestui subiect ce preocupă un număr însemnat de cetățeni ai Comunității a pregătit calea spre ratificare, făcând un mare serviciu integrării europene".²⁶ Conchizând, observăm că Meinhard Schröder consideră că "decizia asupra Tratatului de la Maastricht este fără dubiu cea mai importantă decizie de până acum a CCg asupra problemelor de integrare europeană"²⁷ fiind deopotrivă și o "contribuție a Curții la limitarea creșterii puterii decizionale a Executivului și decăderii Legislativului în procesul integrării europene".²⁸

Cel de-al doilea caz adjudecat de către Curtea Constituțională germană în raport cu Uniunea Europeană, este cel al Tratatului de la Lisabona, semnat în 2007 și ratificat definitiv în 2009. Adjudecarea asupra Tratatului de la Lisabona vine ca o prelungire a deciziei de la Maastricht, fiind o replică fidelă atât de procedură a Curții cât și de desfășurare a evenimentelor, atât în esență cât și în parcurs. După ce Curtea a decis în cazul "Maastricht" prin interpretarea inovativ-permisivă a articolului 38 (1) și (2) că dreptul electoral "și-ar pierde esența dacă structura parlamentară aleasă nu ar avea suficiente atribuții și puteri prin care să își exercite mandatul pentru care au fost legitimizeți"²⁹, plângerile cetățenilor împotriva tratatelor UE au devenit mult mai ușor admisibile. Astfel în cazul "Lisabona" a fost stabilit un record de plângeri și petiții împotriva ratificării Tratatului cât și împotriva prevederilor acestuia. Pe de-o parte au acționat în instanță atât simpli cetățeni, oameni politici în calitate de simpli cetățeni cât și partidul de opoziție *Die Linke* care a fost singurul care s-a opus ratificării în Parlament.

Unul dintre cei mai intens citați autori de drept public din Germania, Dr. Josef Isensee susține că din ambiția de a vedea Tratatul de la Lisabona ratificat, spațiul administrativ al Germaniei a omis să organizeze cadrul necesar unei dezbateri publice *a priori*. De asemenea critica asupra lipsei de dezbateri

²⁴ *Constitutia Federala a Germaniei*, art. 23, art. 24, alin. (1).

²⁵ Karl Doehring, "Staat und Verfassung in einem zusammenwachsenden Europa", în *Zeitschrift fuer Rechtspolitik*, C.H. Beck, Muenchen și Frankfurt a.M., 1993, p. 98; Ulrich Everling, "Ueberlegungen zur Struktur der Europaeischen Union und zum neuen Europa – Artikel des Grundgesetzes", în *Deutsches Verwaltungsblatt*, 1993, p. 936.

²⁶ Matthias Herdegen, "Maastricht and the German Constitutional Court: Constitutional Restraints for an <Ever Closer Union>", în *Common Market Law Review*, nr. 31, 1994, p. 249.

²⁷ Meinhard Schroeder, "Das Bundesverfassungsgericht als Hueter des Staates im Prozess der europaeischen Integration", în *Deutsches Verwaltungsblatt*, Carl Heymanns Verlag, Koeln, 15 martie 1994, p. 325.

²⁸ *Idem*.

²⁹ Daniel Thym, "In the Name of the Sovereign Statehood: a Critical Introduction to the Lisbon Dugement of the German Constitutional Court", în *Common Market Law Review*, nr. 46, 2009, p. 1796.

este extinsă și asupra discursului politic pe aceasta temă, *Bundestag*-ul, *Bundesrat*-ul și Executivul făcând tot posibilul pentru accelerata implementare a proiectului "Lisabona", acesta fiind fructul președenției germane a Consiliului de Miniștri UE. Mai mult, Lisabona venind ca o răscumpărare a eșecului Tratatului Constituțional din 2004, a fost ratificat în grabă fără o consultare publică sau măcar o dezbatere serioasă asupra sa. În Parlament ratificarea a decurs impecabil, dezbaterile plenare semănând unei demonstrații pro-tratat, votul fiind de 515 pentru dintr-un total de 574 prezenți, iar în *Bundesrat* 15 din cele 16 Landuri federale adoptând ratificarea din prima sesiune. Singura problemă pe care o putem observa este eșecul de a implica populația în procesul dezbaterii asupra problemelor europene.³⁰

Deoarece adjudecarea asupra Tratatului de la Lisabona urmează în linii mari aceeași cale ca și cea asupra celui de la Maastricht, nu vor fi expuse din nou detaliile de parcurs ale cazului, ci se va insista asupra relevanței deciziei și repercursiunilor ei. Astfel observăm cum prin interpretarea sa CCg a concretizat legitimitatea Tratatului conform principiilor constituționale, dezbaterile având în vedere pe de-o parte puterea normativă a Constituției în procesul integraționist, iar pe de altă parte puterea normativă a Tratatului ca act legislativ supra-național. Putem interpreta interesul Curții în această problemă drept o încercare de a îndepărta practica de instrumentalizare a Tratatului ca unealtă de design politic unional și a îl apropia de scopul său primar, și anume de creare a unui cadru integraționist propice,³¹ "de a permite utilizarea normelor de competență pentru plastifierea structurilor politice"³². În plus, instanța testează posibilitatea dezvoltării continue a UE și probează limitele și liniile de ghidaj ale Constituției în acest sens. Josef Isensee susține în articolul său *Integrationswille und Integrationsresistenz des Grundgesetzes* că nu verdictul CCg este uimitor ci faptul că a fost dezvoltat și sancționat între judecători și politicieni. În analiza plângerii asupra Lisabona, Curtea a luat în calcul și poziția sa din cazul Maastricht, adăugând elemente de actualitate ca cele din cazul Mandatului European de Arestare, descriind în același timp o serie de consecințe și limite mai profunde decât cele de la Maastricht.

Criticile aduse Curții sunt variate, în cazul Lisabona ele concentrându-se asupra a ceea ce deranjează în general cu privire la acțiunile Curții, cum ar fi tendința de admitere a unui număr ridicat de plângeri constituționale sau poziția

³⁰ Josef Isensee, "Integrationswille und Integrationsresistenz des Grundgesetzes. Das Bundesverfassungsgericht zum Vertrag von Lissabon", în *Zeitschrift fuer Rechtspolitik*, C. H. Beck, Muenchen și Frankfurt a.M., nr. 2, 4 martie 2010, p. 33.

³¹ Armin von Bogdandy, "Prinzipien der Rechtsfortbildung im Europäischen Rechtsraum. Überlegungen zum Lissabon-Urteil des BverfG", în *Neue Juristische Wochenschrift*, nr. 63, 2010, p. 1. Decizia CCg 123, 267, pp. 392-393.

³² Josef Isensee, "Integrationswille und Integrationsresistenz des Grundgesetzes. Das Bundesverfassungsgericht zum Vertrag von Lissabon", în *Zeitschrift fuer Rechtspolitik*, C. H. Beck, Muenchen și Frankfurt a.M., nr. 2, 4 martie 2010, p. 33.

de interpretare extensivă a unor pasaje constituționale sau a unor drepturi. Mai mult, a fost criticată și "dorința de a integra"³³ care s-a considerat că a dus la o îndepărtare de la stilul procedural tradițional, contestată fiind și tendința extensivă de creare a unor noi abordări dogmatice ce dau impresia de alterare a celor vechi și de deschidere exagerată a orizonturilor. În definitiv observăm că prin natura unora dintre deciziile sale, Curtea dă senzația că lasă anumite decizii într-o situație incertă prin calificarea lor drept consultative, astfel ele nefiind obligatorii iar anumite autorități putând refuza aplicarea lor. Conchizând, critica deciziei Lisabona a ajuns a fi direcționată agresiv și împotriva adjudecărilor asupra UE în general, argumentul principal fiind faptul că în ciuda construcției Constituției, structura care permite integrarea într-o Europă unită la dezvoltarea căreia Germania să fie un stâlp central de rezistență, în deciziile sale CCg pare a opune rezistență integrării.³⁴ Isensee subliniază în cercetările sale că de fapt nu instanța constituțională opune rezistență integrării ci toată Constituția și structura statului german sunt organizate contrar procesului de integrare.³⁵

Conchizând, observăm cum cad de acord Josef Isensee, Dimitrios Doukas, Daniel Thym și Heiko Sauer asupra faptului că prin acțiunile sale Curtea a acționat în favoarea Germaniei, aducând în prim plan dezbaterea constituțională care a lipsit din sfera publică.³⁶ Mai mult, se poate considera că serviciul a fost extins la nivelul întregii Uniuni Europene, întrucât prin decizia sa favorabilă, aceasta a ridicat nivelul de legitimitate al UE în fața cetățenilor, îndemnând la reprezentare populară mai puternică. Verdictul ajută și la calmarea temerilor diverselor grupuri, temeri îndreptate împotriva globalizării și organismelor supra-naționale care dau uneori impresia monopolizării puterii politice. Josef Isensee numește Curtea "ambasada de la Karlsruhe", spunând că aceasta își găsește sprijin în omologii săi de la Praga, Varșovia sau Budapesta. Putem considera că procedural, acțiunile Curții seamănă unui proces de comparare a noii legislații comunitare cu practicile și șabloanele dreptului fundamental federal. Prin intervenția sa sistematică, CCg oferă un grad ridicat de atenție și nevoilor constituționale ale UE, dovada clară fiind poziția în cadrul cazului Mandatului European de Arestare. O altă viziune este că în fapt Curtea încearcă să determine crearea unui mecanism colectiv al Uniunii, destinat integrării legislației supra-naționale pentru obținerea unui nivel general de încredere în dreptul comunitar.³⁷ Prin

³³ *Ibidem*, p. 34.

³⁴ *Idem*.

³⁵ Josef Isensee, "Integrationswille und Integrationsresistenz des Grundgesetzes. Das Bundesverfassungsgericht zum Vertrag von Lissabon", în *Zeitschrift fuer Rechtspolitik*, C. H. Beck, Muenchen și Frankfurt a.M., nr. 2, 4 martie 2010, pp. 35-36.

³⁶ Dimitrios Doukas, "The verdict of the German Federal Constitutional Court on the Lisbon Treaty: Not guilty, but don't do it again!", în *European Law Review*, Thomson Reuters, vol. 34, nr. 6, decembrie 2009, pp. 867-868.

³⁷ Heiko Sauer, "Kompetenz- und Identitätskontrolle von Europarecht nach dem Lissabon-Urteil", în *Zeitschrift fuer Rechtspolitik*, C.H. Beck, Muenchen și Frankfurt a.M., nr. 7, 2009, p. 198.

acțiunile sale atât în Tratatul de la Maastricht cât și în cel de la Lisabona, CCg a întărit încrederea în legislația UE, legitimând sursa energiei morale din care se hrănește Comunitatea.³⁸

Ultimul punct abordat în lucrarea de față pentru analiza relației dintre Curte și legislația Comunitară îl reprezintă trecerea în revistă a istoricului cazurilor "Solange" în vederea evidențierii prerogativelor pe care CCg și le-a rezervat în tot procesul, astfel înțelegându-i interesul particular pentru adjudecarea asupra UE. Astfel, în 1974, prin decizia "Solange I" Curtea Constituțională germană își rezerva un prerogativ de revizuire a textelor normative Comunitare în vederea probării congruenței dintre acestea și garanțiile constituționale federale, cu precădere catalogul de drepturi fundamentale.³⁹ Prin decizia asupra Tratatului de la Maastricht, CCg a stabilit alt precedent și anume: înregistrarea dreptului de a verifica dacă autoritatea textelor normative sau a actelor cu caracter legal ale Uniunii sunt păstrate în limitele competențelor UE, în caz contrar fiind declarate *ultra vires* și inaplicabile în Germania.⁴⁰ În 2009 prin decizia asupra Tratatului de la Lisabona Curtea și-a rezervat posibilitatea de a verifica dacă aceleași texte ca și în cazul Maastricht sunt compatibile cu identitatea constituțională a statului federal.⁴¹ Cu toate ca cele trei prerogative sunt de analizat individual, având scopuri și aplicabilități diferite, ele trebuie luate în considerare împreună, toate integrându-se în aceeași linie jurisprudențială a CCg.

Relația dintre tribunalul constituțional federal și Curtea de Justiție a Uniunii Europene a reliefat o problemă apăsătoare la nivelul juridico-administrativ al comunității și anume aplicabilitatea clară a principiului *lex superior derogat lex inferiori*, care s-a dovedit specifică majorității construcțiilor federale.⁴² Din punctul său de vedere, CJUE consideră a fi pe cea mai înaltă poziție judiciară, "legislația comunitară fiind autonomă"⁴³ și superioară tuturor tipurilor de legislații statale, chiar și constituționale.⁴⁴ De

³⁸ Daniel Thym, "In the Name of the Sovereign Statehood: a Critical Introduction to the Lisbon Judgement of the German Constitutional Court", în *Common Market Law Review*, nr. 46, 2009, pp. 1820-1821.

³⁹ Decizia CCg 37, 271 – *Solange I*.

⁴⁰ Decizia CCg 89, 155 – *Maastricht*.

⁴¹ Decizia CCg 123, 267 – *Lissabon*.

⁴² Vezi Constituțiile SUA art. VI, sec. 2, Elvetia art. 49, alin. (1) și Germania art. 31.

⁴³ Theodor Schilling, "The Autonomy of the Community Legal Order: An Analysis of Possible Foundations", *Harvard International Law Journal*, nr. 37, 1996, p. 389; Bruno de Witte, "European Union Law: How autonomous is its legal order?", în *Zeitschrift fuer Oeffentliches Recht*, nr. 65, 2010, p. 143; Anne Peters, *Elemente einer Theorie der Verfassung Europas*, Duncker & Humblot, Berlin, 2001, pp. 242-24.

⁴⁴ Mehrdad Payandeh, "Constitutional Review of EU Law After *Honeywell*: Contextualizing the Relationship Between the German Constitutional Court and the EU Court of Justice", în *Common Market Law Review*, vol. 48, nr. 1, februarie 2011, p. 11; Cazul 6/64 – *Costa vs. ENEL*, [1964] ECR 585.

aceea respinge cu vehemență ipoteza conform căreia curțile naționale au jurisdicție sau influență asupra normelor comunitare.⁴⁵ Pe de altă parte, Curtea germană a dat de înțeles în repetate rânduri că nu privește legislația comunitară drept una cu efect fundamental, ci ca un simplu set de norme internaționale.⁴⁶ Într-o anumită măsură, tribunalul federal recunoaște un grad de superioritate limitată în fața celei naționale dar spre deosebire de CJUE consideră că întâietatea normativă comunitară nu este izvorâtă dintr-o sursă autonomă de drept⁴⁷ ci din rezervorul de legitimitate ce se regăsește în constituțiile naționale.⁴⁸ Conchizând, observăm că dreptul comunitar este condiționat de legitimarea națională, drept consecință, CCg își rezervă dreptul de a verifica dacă legile UE rămân în limitele constituționalității germane.

După cum spuneam, Curtea și-a asumat trei sisteme de revizuire constituțională, acestea fiind cel al drepturilor fundamentale, *ultra vires* și de testare a identității constituționale. Observăm cum primul prerogativ se naște din dorința de a proteja drepturile omului în raport cu tratatele, normele și directivele comunitare. Din 1974 de când CCg și-a confirmat prima oară acest drept introducându-l prin ad judecarea din cazul "Solange I", ea și l-a reconfirmat de ori câte ori a avut ocazia, reiterând că va continua să îl aplice atât timp cât în legislația Uniunii Europene nu va fi încorporat un catalog de drepturi fundamentale, cu aceeași explicitate și putere ca cel constituțional german.⁴⁹ În 1986 prin decizia din cazul "Solange II" tribunalul constituțional federal a asigurat că nu va invoca acest prerogativ atât timp cât CJUE va asigura protecția drepturilor fundamentale la un nivel echivalent celui asigurat de Constituția și Curtea germană.⁵⁰ Asupra acestei decizii Curtea a revenit scurt în cadrul formulării motivării din cazul "Maastricht", context în care conturează mai clar care îi este jurisdicția de revizuire, "determinarea de a nu mai interveni ce a fost exprimată în 'Solange II' transformându-se în promisiunea de a exercita acest prerogativ în cooperare cu CJUE"⁵¹. Conchizând observăm cum poziția CCg se alterează de-a lungul timpului, mai întâi rezervându-și un prerogativ împotriva voinței instanțelor comunitare, ulterior luându-și angajamentul să nu abuzeze de el, ca din 2000 de la cazul piețelor bananiere să își modifice poziția, admitând doar cazuri care puteau dovedi clare

⁴⁵ Cazul 11/70 – *Internationale Handelsgesellschaft*, [1970] ECR 1125.

⁴⁶ Juliane Kokott, "Report in Germany", în Anne-Marie Slaughter, Alec Sweet Stone și Joseph Weiler, (editori), *The European Court and National Courts – Doctrine and Jurisprudence*, Hart, 1998, pp. 77-83.

⁴⁷ Decizia CCg 73, 339 – *Solange II*, p. 375; Decizia CCg 123, 267 – *Lissabon*, par. 231.

⁴⁸ Mehrdad Payandeh, "Constitutional Review of EU Law After *Honeywell*: Contextualizing the Relationship Between the German Constitutional Court and the EU Court of Justice", în *Common Market Law Review*, vol. 48, nr. 1, februarie 2011, p. 12.

⁴⁹ Decizia CCg 37, 271 – *Solange I*, p. 285.

⁵⁰ Decizia CCg 73, 339 – *Solange II*, p. 387.

⁵¹ Decizia CCg 89, 155 – *Maastricht*, p. 175.

decăderi ale standardelor pentru protecția drepturilor fundamentale.⁵² Mai mult, din 2005, prin decizia din cazul "Mandatului European de Arestare", Curtea dă impresia că s-ar abține de la folosirea propriilor capacități.⁵³

Prin *ultra vires* Tribunalul constituțional federal și-a rezervat posibilitatea de a verifica dacă un tratat, o normă sau o directivă comunitară încalcă limitele competențelor Uniunii Europene. Acest prerogativ a fost obținut de Curte prin adjudecarea asupra Tratatului de la Maastricht, când s-a pus problema stabilirii unei serii de limite pentru competențele UE, problemă iscată de presupusa ciocnire a autorității *Bundestag*-ului cu cea a comunității.⁵⁴ Argumentarea a fost că în ciuda faptului că legitimitatea UE este izvorâtă din statele naționale, acestea confirmându-i autoritatea prin ratificarea fiecărui tratat, este totuși nevoie de schematizarea unui cadru accentuat care să marcheze limitele competențelor comunitare.⁵⁵ De aceea, dacă CCg constată că există directive sau norme promulgate de instituțiile UE care nu sunt acoperite de tratate comunitare sau nu sunt incluse în sistemul german de ratificare a legislației comunitare, acelea nu vor fi aplicabile în Germania. Altfel spus, Curtea testează dacă normele și directivele comunitare respectă limitele tratatelor și nu numai.⁵⁶ De asemenea, la semnarea unui nou tratat, Curtea verifică dacă prevederile și condițiile acestuia respectă *motivul* principiilor dreptului comunitar și al *scopului* Uniunii *per se*.

Cu toate că încă din 1993 tribunalul și-a rezervat acest prerogativ pe care l-a confirmat de mai multe ori prin ridicarea sa în motivarea altor cazuri, în fapt ea a respins toate petițiile care contestau o normă invocând excepția *ultra vires*, uneori fără argumentări detaliate cum a fost cazul "Alcan". În 2009 prin decizia asupra Tratatului de la Lisabona Curtea și-a reiterat dreptul de *ultra vires*, dându-i acestei practici un grad ridicat de substanță în sensul că, la fel ca și în cazurile "Solange", la momentul stabilirii inițiale a prerogativului el a fost conturat doar în linii mari. Conchizând, CCg a stabilit la Lisabona că *ultra vires* este de fapt o practică *ultima ratio* și poate fi invocată numai în cazul în care "protecția legală nu poate fi obținută la nivelul Uniunii"⁵⁷. Mai mult, "pentru a

⁵² Decizia CCg 102, 147 – *Bananenmarktordnung*.

⁵³ Decizia CCg 113, 273 – *Europaeisches Haftbefehl*; Heiko Sauer, *Jurisdiktionskonflikte in Mehrebenensystemen*, Springer, 2008, pp. 297-303.

⁵⁴ Decizia CCg 89, 155 – *Maastricht*, p. 155; Oliver Doerr, *Der europaesierte Rechtsschutzauftrag deutscher Gerichte*, Mohr, 2003, pp. 178-179.

⁵⁵ Joseph Weiler, "The state 'ueber alles'. Demos, Telos and the German Maastricht Decision", în Ole Due, Marcus Lutter și Juergen Schwarze, *Festschrift fuer Ulrich Everling*, vol. II, Nomos, 1995, p. 1651.

⁵⁶ Decizia CCg 89, 155 – *Maastricht*, p. 186.

⁵⁷ Mehrdad Payandeh, "Constitutional Review of EU Law After *Honeywell*: Contextualizing the Relationship Between the German Constitutional Court and the EU Court of Justice", în *Common Market Law Review*, vol. 48, nr. 1, februarie 2011, p. 15.

păstra viabilitatea ierarhiei judiciare a Comunității"⁵⁸, acest prerogativ poate fi exercitat doar de Curtea Constituțională și nu de către alte curți germane, excepția putând fi ridicată de tribunal doar în concordanță cu principiul *Europarechtsfreundlichkeit*⁵⁹.

Ultima putere excepțională obținută de Curtea Constituțională în raport cu Uniunea Europeană este cea de judecare asupra identității constituționale, asumată în contextul motivării deciziei din cazul Tratatului de la Lisabona. Rezervarea acestui prerogativ vine în baza interpretării de către Curte a Uniunii Europene drept o asociație de state suverane ale căror cetățeni sunt subiectul legitimării democratice.⁶⁰ Pornind de la această viziune, CCg consideră necesar din punct de vedere constituțional ca "suficient spațiu să le fie lăsat statelor membre pentru a își contura politic condițiile sociale și economice"⁶¹. Un alt mod de a interpreta acest prerogativ este de a îl vedea ca pe un stăvilor împotriva transferului drepturilor suverane ale cetățenilor comunității către Uniune. Drepturile cu pricina sunt cele de decizie asupra substanței și procedurilor dreptului penal, dreptul de uz de forță al poliției și armatei, decizii culturale, legile familiei sau cele sociale și în special reglementările comunităților religioase.⁶²

Din nou, ca și în cazurile "Solange" și "Maastricht", Curtea și-a rezervat prerogativul fără a oferi explicații aprofundate, fapt ce lasă loc pentru multe interpretări.⁶³ Chiar dacă poate părea menit să blocheze transferul de puteri dinspre statele membre înspre Uniune, acest drept poate fi utilizat și ca o extensie a prerogativului *ultra vires* și transformat într-un instrument de blocare a legislației și deciziilor UE în Germania.⁶⁴ Bineînțeles, după ce Curtea și-a exercitat puterea de a declara *ultra vires* acte ce-i par a fi contrare identității constituționale germane.⁶⁵ Cu toate că adăugarea acestei posibilități largei palete

⁵⁸ *Idem.*

⁵⁹ Mehrdad Payandeh, "Voelkerrechtsfreundlichkeit als Verfassungsprinzip", în *Jahrbuch des Oeffentlichen Rechts der Gegenwart*, nr. 57, 2009, p. 465; *Europarechtsfreundlichkeit* este termenul de specialitate în acest sens și se traduce mot à mot prin "prietenie față de dreptul comunitar", adaptata expresia reprezentand deschiderea pentru sincronizarea cu dreptul comunitar. De asemenea, sintagma functioneaza ca unitate de masura a flexibilitatii dreptului national în relație cu cel internațional și cel comunitar, "prietenia" reprezinta de fapt un grad mare de deschidere în acest sens. Statuata prin *Decizia CCg 111, 307 – EGMR-Entscheidungen*.

⁶⁰ *Decizia CCg 123, 267 – Lissabon*, par. 229.

⁶¹ *Ibidem*, par. 249.

⁶² *Ibid.*, par. 252-260.

⁶³ Christian Tomuschat, "Lisbon – Terminal of the European integration process? The judgment of the German Constitutional Court of 30 June 2009", în *Zeitschrift fuer auslaendisches oeffentliches Recht und Voelkerrecht*, nr. 70, 2010, p. 262.

⁶⁴ Daniel Thym, "In the Name of the Sovereign Statehood: a Critical Introduction to the Lisbon Jugement of the German Constitutional Court", în *Common Market Law Review*, nr. 46, 2009, p. 1795, 1808.

⁶⁵ *Decizia CCg 123, 267 – Lissabon*, par. 240-241.

de opțiuni a CCg poate părea a restrânge atribuțiile CJUE și autorității dreptului comunitar, este în fapt mai flexibilă decât *ultra vires*, permițând așezarea în congruență a legislației contestate cu principiile constituționale, în cazul precedent legislația fiind pur și simplu invalidată. Conchizând, remarcăm observația Curții cu privire la actele și deciziile UE care trebuie interpretate și aplicate restrictiv, pentru a nu risca ieșirea în afara limitelor constituționale germane, pragul pentru folosirea acestui prerogativ incluzând un nucleu al drepturilor fundamentale garantate.⁶⁶

Interpretarea criticilor în legătură cu decizia asupra Tratatului de la Lisabona a fost că CCg și-a stabilit încă o cale de exercitare nestingerită a prerogativelor în așa fel încât "conflictul judiciar ce a fost de mult prevestit va ieși la suprafață"⁶⁷, fiind vorba de relația dintre Curtea germană și cea europeană. Deocamdată această ipoteză nu s-a adevărat.

În încheierea analizei deciziilor Curții Constituționale germane asupra tratatelor UE și a legislației acesteia observăm că rezervarea prerogativelor de revizuire funcționează după un tipar împărțit în trei etape. În primul rând avem "proclamarea" unde CCg doar delimitează o arie asupra căreia se pregătește să exercite puterea de revizuire, poziționându-se atât ca actor juridic cât și ca unul politic. Este de remarcat însă că în această etapă funcțiile sale nu sunt clar definite, scopul și conceptul de revizuire rămânând incerte. În cel de-al doilea rând avem "substanțierea" procedurii, etapă în care Curtea conturează prerogativul și îi descrie caracteristicile operaționale, adoptând totuși o atitudine restrictivă prin abodarea unei atitudini de cooperare cu CJUE (poziție de auto-restrângere în aplicarea puterii). Este menținută însă impresia "amenințării vie"⁶⁸ prin sublinierea posibilității de revizuire și anulare a aplicabilității legislației comunitare în Germania. În cele din urmă este etapa de consolidare a procedurii și a atitudinilor sale precedente. În genere, aici se subliniază faptul că CCg are o putere însemnată dar că atitudinea sa este de auto-restrângere, fapt vizibil prin dezvoltarea unui standard ridicat pentru declanșarea prerogativului. Cu toate că nu renunță definitiv la această putere, devine destul de clar că este improbabil ca tribunalul constituțional federal să își exercite puterea.⁶⁹

Modelul acesta nu este general valabil și nici clar stabilit fără abateri, fiind de altfel limitat la deciziile cu caracter de politică externă. Mai mult, el nu expune o schemă liniară, ci pur și simplu o viziune limitată la cazurile cu legături și inflexiuni internaționale ale Germaniei, prezentând similitudini și nu rezultate.

⁶⁶ *Ibidem*, par. 351-400.

⁶⁷ Daniel Thym, "In the Name of the Sovereign Statehood: a Critical Introduction to the Lisbon Judgement of the German Constitutional Court", în *Common Market Law Review*, nr. 46, 2009, p. 1800.

⁶⁸ Mehrdad Payandeh, "Constitutional Review of EU Law After *Honeywell*: Contextualizing the Relationship Between the German Constitutional Court and the EU Court of Justice", în *Common Market Law Review*, vol. 48, nr. 1, februarie 2011, p. 28.

⁶⁹ *Idem*.

Revenind însă la analiza raportului dintre Curtea Constituțională germană și dreptul comunitar, mai precis Tratatul UE și Curtea de Justiție a Uniunii Europene, avem de dezbătut mai multe ipoteze printre care și cea conform căreia CCg se comportă ca un actor politic. De asemenea pe parcursul acestei lucrări s-au expus argumente pentru susținerea ipotezei conform căreia Curtea activează ca balanță de putere în politica externă federală. Toate aceste evoluții ale Curții din ultimii 20 de ani, în special în relație cu noile moduri de procedură și noile capacități asumate trebuie interpretate și privite și ca o serie de acțiuni ce denotă o identitate politică a CCg.⁷⁰ Identitatea aceasta are mai multe surse, una dintre acestea fiind dorința Curții de a-și păstra poziția instituțională pe care o ocupă în ordinea judiciară germană, mai ales în contextul integrării din ce în ce mai profunde în UE, fapt care a conturat și dezbaterile asupra formării unui sistem de guvernare pe mai mult niveluri. Trebuie ținut cont de faptul că în Germania CCg este cea mai înaltă instanță cu statut pivotal de decizie ce emite judecăți "cu importanță enormă atât legală cât și factuală"⁷¹ iar evoluția de la "Solange" până astăzi trebuie văzută ca o încercare a acesteia de a își păstra poziția în ierarhia europeană, redesenată prin integrare.

Dacă privim în mod substanțial relația cu UE, aceasta încearcă să protejeze reușitele RFG atât la nivel de drepturi cât și a identității naționale care se pare că se diluează într-o Uniune tot mai puternică. Este de observat faptul că atitudinea CCg nu este izolată, chiar din contră, ca și în cazurile "Solange" și alte curți constituționale au reacționat în încercarea de a proteja drepturile fundamentale naționale ale cetățenilor, libertăți care par a avea de suferit în procesul integrării europene.⁷² Mai mult am putea spune că tribunalul federal german a reacționat în consecință, anticipând atitudinea CJUE care își dorește obținerea poziției de hegemon al ierarhiei juridice europene. Putem presupune cu ușurință că nemții au dezvoltat cele trei metode de control a legislației comunitare ca o serie de pârgii de siguranță, ulterior luându-și angajamentul să nu abuzeze de ele. Pentru acest comportament considerăm mai multe motive, ca posibila lor ineficiență, viziunea Curții germane că acțiunile UE și ale CJUE nu sunt problematice pentru identitatea națională și drepturile fundamentale sau chiar faptul că prin cazul "Koebler" din 2003, CJUE a amenințat curțile constituționale naționale. "Prin decizia sa, CJUE a stabilit că tribunalele constituționale naționale pot fi răspunzătoare pentru 'nealinierea la legislația

⁷⁰ Ulrich Haltern, *Europarecht – Dogmatik im Kontext*, editia a 2-a, Mohr, 2007, pp. 453-470.

⁷¹ Mehrdad Payandeh, "Constitutional Review of EU Law After *Honeywell*: Contextualizing the Relationship Between the German Constitutional Court and the EU Court of Justice", în *Common Market Law Review*, vol. 48, nr. 1, februarie 2011, p. 32.

⁷² Juliane Kokott, "Report n Germany", în Anne-Marie Slaughter, Alec Sweet Stone și Joseph Weiler, (editori), *The European Court and National Courts – Doctrine and Jurisprudence*, Hart, 1998, pp. 77-83.

comunitară"⁷³, atitudine care poate fi considerată a fi sursa comportamentului CCg încă din 1974 și până astăzi.

În lucrarea *Constituția Europei*, Joseph Weiler abordează și el problema ordinii juridice în cadrul UE, folosindu-se de analizele lui Theodor Schilling. Acesta își deschide argumentarea asupra *Kompetenz-Kompetenz* citându-l pe Schilling din lucrarea "The Autonomy of the Community Legal Order" unde acesta susține că "cel mai complex și, probabil, cel mai controversat principiu al Comunității Europene... pretenția acesteia cu privire la autonomia ordinii sale juridice în raport cu dreptul statelor membre"⁷⁴. Weiler îl critică aspru pe acesta spunând că "ne temem că dr. Schilling s-a pus, fără voia sa, în această postură [...] atunci când băiețelul striga 'Împăratul este dezbrăcat!'"⁷⁵. Problema lui Weiler cu teoriile expuse de Schilling este dusă dincolo de analiza laturii teoretice a acestuia și se conturează în jurul unei presupuse întrebări capitale, numită de el decisivă, care este menită a stabili dacă "este cea mai recentă sclipire (sau 'fiasco') din evoluția relației dintre dreptul comunitar și dreptul statelor membre"⁷⁶. Weiler insistă că supremația dreptului comunitar este la ora actuală bine împământenită nemaifiind cazul contestării acesteia din moment ce ea s-a confirmat prin practică devenind, dacă nu suficient de bine legitimată prin tratate, clar delimitată cutumiar. Singura problemă pe care o invocă și o recunoaște acesta (bineînțeles numai spre a o putea soluționa cel puțin teoretic în lucrarea sa) este cea privitoare la caracterul *ultra vires* al normelor comunitare, Weiler întrebându-se în contextul analizei deciziei de la Maastricht "cine, în drept, va avea ultimul cuvânt?". Singur își răspunde invocând decizia CJUE din cauza 314/65, *Foto-Frost vs Hauptzollamt Lübeck-Ost* [1987] de unde reiese că "CJUE are competența exclusivă de a anula o măsură comunitară pentru orice motiv, inclusiv acela că ea ar fi *ultra vires*. Am putea numi acest lucru *Kompetenz-Kompetenz* în domeniul juridic: competența de a declara sau de a determina limitele competenței Comunității"⁷⁷.

Analiza lui Weiler continuă să expună ordinea stabilită de cazul Maastricht în fața Curții Constituționale germane, dând dreptate tribunalului federal sub pretextul că acesta nu ar avea încotro, singura sa sursă de legitimitate și manual de instrucțiuni fiind Constituția însăși, a cărei supremație

⁷³ Mehrdad Payandeh, "Constitutional Review of EU Law After *Honeywell*: Contextualizing the Relationship Between the German Constitutional Court and the EU Court of Justice", în *Common Market Law Review*, vol. 48, nr. 1, februarie 2011, p. 36.

⁷⁴ Theodor Schilling, "The Autonomy of the Community Legal Order: An Analysis of Possible Foundations", *Harvard International Law Journal*, nr. 37, 1996, p. 389.

⁷⁵ Joseph Weiler, *Constituția Europei*, traducere de Alina Vasile și Cristina Arion, Polirom, Iași, 2009, p. 136.

⁷⁶ Joseph Weiler, Ulrich Haltern, Franz Mayer, "European Democracy and Its Critique", *West European Politics*, nr. 18, 1995, p. 4.

⁷⁷ Joseph Weiler, *Constituția Europei*, traducere de Alina Vasile și Cristina Arion, Polirom, București, 2009, p. 137.

este obligată să o respecte. Această viziune este în conformitate cu trend-ul european, "alte curți, unele cu tradiții constituționale și democratice mult mai vechi decât ale corespondenței lor germane, au confirmat decizii [...] care cerau ori aprobau o încălcare a obligațiilor internaționale ale statelor lor"⁷⁸. Pentru explicarea aprofundată a spuselor sale Weiler exemplifică prin atitudinea curților engleze în raport cu dreptul internațional, a curților americane în raport cu aceleași cutume sau a curții constituționale germane în raport cu tratatele internaționale despre care spune că "nu au un statut superior legilor federale, însă principiul *lex posterior derogat legi priori* este aplicabil, iar tratatul trebuie să respecte Constituția germană". Weiler continuă prin a-l critica pe Schilling că susține cauza curților constituționale în ciuda faptului că "nu gândește din perspectiva dreptului constituțional național [...] încercând să facă ceva cușer din acest porc constituțional"⁷⁹. Schilling conchide însă hotărât că "interpretând tratatele Europene din perspectiva dreptului internațional, ajungem la concluzia că CJCE nu este instanța supremă a sistemului din sistem... Prin urmare, statele membre, *individual*, trebuie să aiba ultimul cuvânt în chestiunile referitoare la întinderea competențelor pe care le-au delegat Comunității"⁸⁰. Weiler consideră această argumentare a fi complet greșită deoarece "indiferent dacă poziția Curții Constituționale germane este justificată sau nu în dreptul constituțional german, ea nu poate fi susținută în dreptul internațional public"⁸¹.

În critica sa la adresa lui Schilling, Weiler se exprimă coerent când spune că nu are în fapt o problemă generală cu tezele acestuia ci doar cu presupusa sa atitudine aprobatoare față de acțiunile curților constituționale care se ghidează după principiul german *Herren der Verträge*⁸², introducând o altă abordare ce ar putea părea din punct de vedere politic a democratiza ordinea normativă comunitară. Acesta vorbește despre sisteme de amendare a tratatelor pentru sincronizarea lor la nivel comunitar, sincronizare care ar urma a avea loc prin decizia colectivă, astfel încât să nu se nască inadvertențe, după cum prezintă Federico Fabbrini, la nivelul eficienței dreptului comunitar.⁸³ Weiler se

⁷⁸ Spre deosebire de Schilling care se refera la „dreptul Comunitatii Europene”, Weiler folosește notiunea de “drept european”, referindu-se la dreptul comunitar (dreptul Comunitatii și Uniunii). El face diferențieri numai când sunt deosebiri relevante.

⁷⁹ Joseph Weiler, *Constituția Europei*, traducere de Alina Vasile și Cristina Arion, Polirom, București, 2009, p. 139.

⁸⁰ Theodor Schilling, “The Autonomy of the Community Legal Order: An Analysis of Possible Foundations”, *Harvard International Law Journal*, nr. 37, 1996, p. 407.

⁸¹ Joseph Weiler, *Constituția Europei*, traducere de Alina Vasile și Cristina Arion, Polirom, București, 2009, p. 140.

⁸² Markus Heintzen, “Die <Herrschaft> ueber die Europaeische Gemeinschaftsvertaege – Bundesverfassungsgericht und Europaeischer Gerichtshof auf Konfliktkurs?”, 1994, *apud* Joseph Weiler, *Constituția Europei*, traducere de Alina Vasile și Cristina Arion, Polirom, București, 2009, p. 141.

⁸³ Federico Fabbrini, *The European Multilevel System for the Protection of Fundamental Rights: a 'Neo-Federalist' Perspective*, Jean Monnet Working Paper 15/2010, pp. 9, 40-2;

folosește în această argumentare de ipoteza conform căreia numai "atâta timp cât amendamentul respectă voința colectivă a tuturor părților, va fi considerat valid"⁸⁴. Aici el se folosește de cazul detașărilor de trupe⁸⁵, pentru a explica cum au loc amendamentele *de facto* la tratatele internaționale în raport cu procedeul de ratificare la nivel național. Este vorba de un amendament involuntar și nescris, dezvoltat cutumiar prin decizia CCg de a interpreta rolul Germaniei în cadrul organizațiilor internaționale.

Revenind însă la critica asupra relației dintre dreptul comunitar și cel constituțional, descoperim în textul lui Weiler și analiza caracterului normelor comunitare de la origini și până astăzi, ca și probarea presupusei ipoteze conform căreia dreptul UE a fost constituțional de la început. Este respinsă cu vehemență această ipoteza sub pretextul că în ciuda faptului că ar putea părea la ora actuală a fi preluat inflexiuni constituționale, el nu a fost nicidecum menit a fi normativ fundamental ci mai degrabă drept internațional. Totuși, este recunoscut faptul că la ora actuală prin turnurile la nivelul UE, caracterul dreptului comunitar a preluat inflexiuni ale celui constituțional ca protejarea drepturilor omului, caracteristică a normelor fundamentale statale. Weiler argumentează însăși împotriva ipotezei conform căreia acest drept ar mai fi unul internațional, susținând că a suferit alterări care l-au hibridizat între un drept național și unul internațional. Personal consider că este în natură un drept internațional menit a fi internațional, dar prin integrare, extindere și dezvoltare fiind transformat în aplicabilitate către unul cu noțiuni fundamentale.

În duelul dintre Schilling și Weiler, care alunecă din planul dreptului comunitar în cel al teoriilor constituționalismului *pur kelsian*, iese la iveală un fapt concret și anume că dreptul comunitar este greu de integrat, fiind o categorie aparte, "o ordine constituțională fără constituționalism" care naște un vid de legitimitate. Relevant este însă faptul că atitudinea CCg este una de a încerca să clarifice ordinea, de a proteja drepturile și libertățile cetățenilor în stat și statului în Uniune, deci ale cetățenilor în Uniune, atitudine aprobată până la un punct de cei doi, prin prisma spuselor lui Leo Gross cu privire la autointerpretarea tratatelor în vederea aplicării lor pe plan național. Interpretarea este la latitudinea tribunalelor care "au competența de a hotărî asupra propriei competențe prin interpretarea instrumentelor lor constitutive"⁸⁶. Atribuțiile curților sunt însă și de a se consulta în avans cu CJUE, scop menit "a asigura

⁸⁴ Wolfram Karl, *Vertrag und spaetere Praxis im Voelkerrecht*, 1983, pp. 341-3; Bruno de Witte, "Rules of Change in International Law: How Special Is the European Community?" în *Netherlands Yearbook of International Law*, nr. 299, 1994, p. 313, *apud* Joseph Weiler, *Constituția Europei*, traducere de Alina Vasile și Cristina Arion, Polirom, București, 2009, p. 142.

⁸⁵ Decizia CCg 90, 286 – *Out-of-area-Einsatze*;

⁸⁶ Ibrahim Shihata, *The Power of the International Court to Determine Its Own Jurisdiction – Compétence de la Compétence*, 1965, *apud* Joseph WEILER, *Constituția Europei*, traducere de Alina Vasile și Cristina Arion, Polirom, București, 2009, p. 140.

interpretarea uniformă a prevederilor tratatului"⁸⁷. Schilling însă insistă că singura arie de consultanță ar trebui să fie cea economică, "scopurile Tratatului CE, așa cum se precizează în art. 2, se referă la activitățile unei comunități economice și deci sunt limitate la aceste activități"⁸⁸. Tot în cadrul atribuțiilor curților observăm că în urma Tratatului de la Maastricht, statele membre au încercat, în ciuda extinderii masive a competențelor CE, să restrângă prerogativele CJCE, "în domenii precum politica externă, politicile de securitate și imigrație, [...] astfel încât pilierul al treilea este lăsat practic în afara controlului juridic"⁸⁹. Schilling la rândul său, în încercarea de a clarifica dorințele statelor membre în cadrul tratatelor, "îl citează pe Avocatul general Warner în cauza *ICRA*: 'Despre nici un stat membru ... nu se poate afirma că a intenționat să includă, în cursul transferării [parțiale a atribuțiilor suverane spre Comunitate], puterea de a legifera încălcând drepturile protejate de propria Constituție'"⁹⁰. Bineînțeles că Weiler consideră că aceste argumente precum și citatul sunt mal-interpretate și scoase din context, din moment ce îi contrazic teza cu privire la supunerea constituționalismului național în afara dreptului comunitar. Weiler susține chiar că "decizia luată în Germania reprezintă o încălcare flagrantă a Tratatului – ca o ironie, în special dacă o interpretăm în termenii dreptului internațional clasic"⁹¹. Este interesant de considerat cum în acest context Weiler se folosește de raportarea la normele metodologice de aplicare și supunere națională în fața dreptului internațional public în condițiile în care cu doar câteva pagini în urmă susține cu vehemență faptul că dreptul comunitar nu este un drept internațional și că nu ar trebui să ne raportăm la acesta ca atare. Reformulând, putem susține că atâta timp cât îi servește argumentării lui Schilling, dreptul comunitar nu trebuie interpretat ca fiind internațional iar în momentul în care îi servește lui Weiler devine brusc metodologic aplicabil caracteristicilor familiei dreptului internațional public.

Mai mult, în criticarea deciziei CCg, Weiler merge mai departe spunând că prin decizia asupra Tratatului de la Maastricht aceasta a periclitat însăși nucleul Comunității, deoarece ar da drumul efectului de domino prin incitarea

⁸⁷ Henry G. Schermers, Denis F. Waelbroeck, *Judicial protection in the European Union*, Kluwer Law International, 2001, *apud* Joseph Weiler, *Constituția Europei*, traducere de Alina Vasile și Cristina Arion, Polirom, Iași, 2009, p. 158.

⁸⁸ Joseph Weiler, *Constituția Europei*, traducere de Alina Vasile și Cristina Arion, Polirom, București, 2009, p. 140; Theodor Schilling, "The Autonomy of the Community Legal Order: An Analysis of Possible Foundations", *Harvard International Law Journal*, nr. 37, 1996, p. 406.

⁸⁹ Nanette Neuwahl, "Foreign and Security Policy and the Implementation of the Requirement of <Consistency> under the Treaty on European Union", în David O'keeffe și Patrick M. Twomey (editori), *Legal Issues of the Maastricht Treaty*, 1994, p. 227.

⁹⁰ Theodor Schilling, "The Autonomy of the Community Legal Order: An Analysis of Possible Foundations", *Harvard International Law Journal*, nr. 37, 1996, p. 407.

⁹¹ Joseph Weiler, *Constituția Europei*, traducere de Alina Vasile și Cristina Arion, Polirom, Iași, 2009, p. 169.

altor curți constituționale să apeleze la această măsură. Astfel s-ar risca suspendarea unei norme care ar aduce UE într-un impas politic dând "o lovitură integrării europene"⁹². Acesta propune să-i fie luate aceste prerogative Curții Constituționale germane și să fie predate unui Consiliu Constituțional pentru Comunitate care să reglementeze problemele legate de constituționalismul național și ordinea judiciară intra-unională. Din punctul meu de vedere este absolut absurdă propunerea deoarece după cum ne-au arătat decenii de dezvoltare birocratică, o supra integrare a unor mecanisme în sistem nu vor fluidiza demersurile ci vor putea chiar să creeze și mai multe probleme cum ar fi la nivelul judiciarului UE, între CJUE și presupusul Consiliu Constituțional propus de Weiler. Mai mult, avem deja o castă a consiliilor constituționale naționale care cu toate că nu reacționează la unison au tendința de a proteja interesele naționale, interesele cetățenilor și drepturile și libertățile acestora. Oricât de mult ne dorim să ometem faptul că Statele suverane semnează tratatele, reprezintă și organizează UE, nu putem pretinde că de fapt acestea nu ar fi *Herren der Verträge* în înțeles german sau *Masters of Treaties* în cel anglo-saxon și deci să predăm soarta lor unei instanțe supra-naționale care ar proteja în primul rând interesele Comunității. Prin simplul fapt că tribunalele constituționale naționale protejează interesele cetățenilor lor, ele protejează de fapt comunitatea, aceasta fiind suma cetățenilor. Cu toate că nu avem încă un sistem care să concilieze ambele aspecte, ar trebui să ținem cont că totuși avem încă granițe, UE nu este încă o federație și identitățile naționale primează. Să nu ne grăbim să organizăm arhitecturi instituționale înainte de a fi nevoie de ele. Personal consider că Weiler se înșală atunci când susține că decizia Maastricht a CCg a periclitat integritatea constituțională a Comunității, în primul rând pentru că în ciuda faptului că și-a rezervat prerogative CCg nu a afectat UE în nici un fel, ba din contră prin "Solange" a atras atenția asupra unor probleme presante de protejare a drepturilor omului, în al doilea rând aceasta a rezolvat o problemă pe care însuși Weiler o dezbate și anume cea a rezervorului legitimității, pe care CCg l-a împărțit cu UE prin adjudecarea sa în favoarea tratatului. În cel de-al treilea rând, nu putem presupune că CCg a greșit din moment ce a făcut ceea ce este menită să facă și anume să protejeze interesele cetățenilor care în fapt sunt cetățenii UE, atitudine preluată și de alte curți constituționale, deci nelimitată la spațiul german. Curtea prezintă caracteristicile ferme ale unui instrument legitim și legitimator care funcționează ca o balanță de putere, reglementând atât politica internă a statului cât și pe cea externă a federației. În ciuda faptului că Germania discută despre politica UE ca despre o zonă gri, aflată între politica internă și cea externă, acest fapt este un proces aflat sub supravegherea și atenta ajustare a Curții Constituționale germane.

⁹² *Ibidem*, p. 170.

Cazurile UE s-au dovedit a fi de o actualitate fără precedent la ora actuală, în special datorită problemelor politice, economice și sociale cu care se confruntă comunitatea. Am observat că în cazul Maastricht Curtea a căutat să protejeze poziția Parlamentului german în raport cu sistemul monetar al UE, avertizând împotriva înstrăinării autonomiei principalelor mecanisme financiare ale statului. În momentul de față întregul spațiu euro este cuprins de complicații economice severe și procesul accelerat de conversie a monedelor naționale în euro a fost blocat, punându-se problema de către anumite state pentru ieșirea de sub moneda unică și revenirea la cele naționale. Nu putem decât să recunoaștem meritele Curții în încurajarea la stăvilirea progreselor integraționiste, repetate în procesul asupra Tratatului de la Lisabona când și-a reluat linia de argumentare cu privire la scopul și limitele UE. CCg intra în conflict cu CJUE din dorința de a limita aria de extindere a competențelor comunitare, mai mult, din dorința de a împiedica Curtea UE de la asumarea unor prerogative cu privire la ordinea legislativă internă a statelor membre. Un membru al Consiliului Constituțional francez a afirmat într-o analiză asupra raportului de supremație dintre legislația constituțională a statelor și cea comunitară că “a avut loc un divorț, dar ca multe cupluri moderne, cei doi (constituția națională și dreptul comunitar) păstrează o relație de pace și prietenie”⁹³. În timp ce autorii ca Joseph Weiler se tem că acțiunile Tribunalului Federal reprezintă o amenințare la adresa procesului integraționist, euro-scepticii se bucură, adevărul fiind undeva la mijloc. Este greu imaginabilă evoluția spectaculoasă a dreptului comunitar, construcția de astăzi a Uniunii, dacă nu ar fi fost pe toata istoria sa ajustată de, uneori micile, alteori marile intervenții ale CCg, toate acestea structurând-o în organismul apreciat astăzi. Un exemplu minor este în raport cu protecția drepturilor fundamentale ale omului, domeniu în care până la disputa dintre Curtea germană și cea europeană, UE nu a avut competențe. Deciziile *Solange* au determinat asumarea de către comunitate a catalogului de drepturi fundamentale, aici nefiind vorba de o simplă influență ci de o forțare la dezvoltare. Observăm astfel cum pretențiile de opoziție a CCg la dezvoltarea UE sunt nefondate, fără intervențiile sale, comunitatea nefiind ceea ce este astăzi. Nu putem însă blama judecătorii federali pentru încercarea lor de a păstra autoritatea și competențele fundamentale în limitele *Statelor* care în definitiv *constituie* Uniunea.

În ceea ce privește clara separare a puterilor în stat și poziția judiciarului în structură, constatăm prezența unor inter-dependențe deoarece de cele mai multe ori judecătorii sunt numiți de o altă ramură din triumvirat, în Germania fiind Parlamentul cel împuternicit în acest sens. Totuși, celelalte două ramuri arareori au capacitatea de a lua decizii juridice sau “de a face judecăți”. Relațiile speciale evocate aici sunt izvorâte din procesele de numire a judecătorilor, fie de

⁹³ O. Dutheillet de Lamothe, “Le Conseil constitutionnel et le droit européen”, nr. 57, 2004, p. 23, 27, *apud* Dimitrios Doukas, “The verdict of the German Federal Constitutional Court on the Lisbon Treaty: Not guilty, but don't do it again!”, în *European Law Review*, Thomson Reuters, vol. 34, nr. 6, decembrie 2009, p. 867.

către Executiv sau de către Legislativul care numește înalții magistrați de la Curțile Supreme. Tot ca o dependență direcționată în ambele sensuri este și faptul că judiciarul trebuie să acționeze în conformitate cu normele construite de cele două ramuri în același timp în care deciziile juridice pot influența comportamentul celorlalte două puteri din stat. Evoluția de după cel de-Al Doilea Război Mondial a schimbat multe dintre relațiile enumerate mai sus, tradițional Parlamentul neputând fi influențat de deciziile judecătorilor, doar responsabilitatea ministerială fiind testată uneori de aceștia. Prin capacitățile lor de a deveni izvor de drept, instanțele și-au depășit condiția la care au fost limitate de viziunea lui Montesquieu (de supuși ai legii) și au ajuns chiar să modifice legea în cauză prin interpretare, reinterpretare și adjudicare constituțională. În ziua de astăzi tendințele evoluționiste ale legii își au izvorul în sălile de judecată.⁹⁴

Concluzionând, trebuie să recunoaștem că CCg funcționează ca o balanță de putere, preluând după caz puterea, autoritatea și legitimitatea de la Parlament și extinzându-le Guvernului (cazurile ONU)⁹⁵, de la Executiv spre Legislativ sau chiar de la UE la Germania (cazurile UE). În ciuda faptului că mecanismele au fost inovative, ele au servit scopului fiind chiar deschizătoare de drumuri. Constructiviștii consideră că statele au patru interese naționale: a) să conserve și să dezvolte securitatea lor fizică; b) să își păstreze autonomia; c) să obțină bunăstarea economică; d) respectul de sine colectiv.⁹⁶ Din punctul meu de vedere Curtea nu încalcă cu nimic această presupunere, în sine funcționând ca un mecanism secundar de protecție a acestor interese în caz că actorii politici nu sunt suficient de atenți în protejarea lor. În cele din urmă cred că putem considera că lucrarea de față a fost preocupată, atât teoretic cât și practic cu exercițiul judiciar de control. “Controlul este dificil”⁹⁷ și procesul în sine presupune impunerea limitelor însă în cele din urmă dezbateră se reduce la întrebarea: poate o putere legitimă care are capacitatea de a limita aproape orice cadru normativ, să se auto-limiteze? Consider că cercetarea de față ne-a arătat cum CCg are această capacitate, în definitiv rigidizând sau flexibilizând normele pentru protejarea interesului național și a stabilității politice. Tribunalul Federal Constituțional a funcționat și funcționează ca o balanță de putere, atât în relațiile internaționale cât și în politica externă a Germaniei, fiind principalul arbitru în procesul de construcție a democrației statului, de revenire la normalitate, de părăsire a *Sonderweg*-ului și de aliniere cu succes în rândurile concertului european și mondial. Cu atât de mult succes încât, deocamdată, concertul statelor europene este dirijat de la Berlin...

⁹⁴ Andras Sajó, *Limiting Government: An introduction to Constitutionalism*, Central European University Press, Budapest, 1999, p. 94-95.

⁹⁵ Vezi nota 85.

⁹⁶ Alexander Wendt, *Social Theory of International Politics*, Cambridge University Press, Cambridge și New York, 1999, pp. 235-237.

⁹⁷ Robert A. Dahl, *Dilemmas of Pluralist Democracy*, Yale University Press, New Haven, 1982, *apud* Judith E. Gruber, *Controlling Bureaucracies: Dilemmas in Democratic Governance*, University of California Press, 1987, pp. 1-7.